

ЛІТЕРАТУРА

1. Вопросы психологии познавательной деятельности учащихся / Н.Ф. Добрынин : сб. трудов / ред. Н. Ф. Добрынин [и др.]. – СПб., 1987. – 190 с.
2. Дергачёва О. Е. Автономия и самодетерминация в психологии мотивации: теория Э. Деси и Р. Райана / О. Е. Дергачёва // Современная психология мотивации / под ред. Д. А. Леонтьева. – М. : Смысл, 2002. – С. 103-122.
3. Дергачёва О. Е. Личностная автономия как предмет психологического исследования : дисс. ... канд. психол. наук / Ольга Евгеньевна Дергачёва. – М., 2005. – 140 с.
4. Дубровина И.В. Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики / Ирина Владимировна Дубровина ; Науч.-исслед. Ин-т общей и педагогической психологии Акад. пед. наук СССР. – М. : Педагогика, 1991. – 232 с.
5. Зенько Ю.М. Основы христианской антропологии и психологии / Юрий Михайлович Зенько. – СПб. : Речь, 2007. – 912 с.
6. Лучшие психологические тесты для профотбора и профориентации. Описание и руководство к использованию / [отв. ред. А. Ф. Кудряшов]. – Петрозаводск : Изд-во "Петерком", 1992. – С. 94-97.
7. Максименко С. Д. Актуальные проблемы познавательной деятельности / С. Д. Максименко, И. Д. Бех. – К. : Об-во "Знание" Украинской ССР, 1979. – 19 с.
8. Михаил (Мудьюгин) архиеп. Введение в основное богословие / архиеп. Михаил. – М. : Общедоступный Православный университет, 1995. – С. 33.
9. Особенности обучения и психического развития школьников 13-17 лет / под ред. И. В. Дубровиной, Б. С. Круглова. – М., 1988. – 192 с.
10. Психологические проблемы повышения качества обучения и воспитания / под ред. И. В. Дубровиной. – М., 1984. – 164 с.
11. Психология личности: тесты, опросники, методики / [авт.-состав. : Н. В. Киршева, Н. В. Рябчикова]. – М. : Геликон, 1995. – 236 с.
12. Симеон Новый Богослов. – Т. 1 / Новый Богослов Симеон. – М., 1993. – С. 267.

УДК 159.9-058.862

ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ ДІТЕЙ У СІМ'І УСИНОВИТЕЛІВ

Мельничук Т.І.

У статті розкрито психологічні особливості адаптації дитини до сім'ї усиновителів, виокремлено чинники, які в подальшому позитивно

впливатимуть на всебічний розвиток усиновленої дитини та сприятимуть формуванню її як особистості; визначено рекомендації сім'ям-усиновителям для успішної адаптації дитини до сім'ї.

Ключові слова: адаптація до сім'ї, акомодация, асиміляція, усиновлення дитини, соціалізація, стосунки із сіблінгами.

В статті раскрыты психологические особенности адаптации ребенка к семье усыновителей, выделены факторы, которые в дальнейшем положительно повлияют на всестороннее развитие усыновленного ребенка и будут способствовать формированию его как личности; определены рекомендации семьям-усыновителям для успешной адаптации ребенка к семье.

Ключевые слова: адаптация к семье, аккомодация, ассимиляция, усыновление ребенка, социализация, отношения с сиблингами.

The article reveals the psychological characteristics of the child's adaptation to the adoptive family, identifies the factors that further positive impact on all-round development of the adopted child and will contribute to the formation of his/her personality; recommendations are defined for the adoptive families for successful adaptation of the child to the family.

Keywords: adaptation to the family, accommodation, assimilation, child adoption, socialization, relationships with siblings, a system of values.

Постановка проблеми. Психологічні аспекти усиновлення некровної дитини, прийняття та адаптація її до сім'ї – одна із найбільш складних, мало розроблених і вивчених тем сучасної педагогічної та психологічної науки. В Україні на законодавчому рівні захищається таємниця усиновлення і, як правило, сім'ї, які бажують усиновити дитину, не хочуть розголошувати свій намір, а крім того, на підсвідомому рівні соромляться і з острахом ставляться до самого поняття "усиновлення некровної дитини", потребують соціально-психологічної підготовки до прийняття остаточного рішення, а тим більше фахового супроводу його здійснення на практиці. Не випадково весь процес усиновлення – від підготовки документів майбутніх батьків – усиновителів до пошуку дитини та подальшого проходження адаптаційного процесу у сім'ї після усиновлення проходить зі значними переживаннями, як з боку дорослих, так і дітей. Але якщо батьки-усиновителі усвідомлюють свій крок (усиновлення) і ідуть на нього відповідально, то діти, які виховуються у дитячих будинках, школах-інтернатах, можуть погодитися переїхати у нову сім'ю несвідомо, а саме тільки тому, що тато та дядя приносять цукерки, красиві іграшки тощо. У випадках, коли діти зовсім малі, рішення за вибір бути в сім'ї чи залишитись у дитбудинку, від них взагалі не залежить, що може спричинити в подальшому чимало проблем, головне, вважають керівники закладів чи соціальні служби, щоб дитина сподобалась майбутнім батькам та вони були матеріально спро-

можними для виховання дитини. Так чи інакше, після етапу знайомства та завершення юридичного процесу усиновлення відбувається переїзд дитини у сім'ю, розпочинається новий етап як у функціонуванні сім'ї, так і у житті дитини – етап адаптації.

Актуальність вивчення психологічних особливостей адаптації дитини до нової сім'ї продиктований збільшенням кількості випадків невдалого усиновлення, що призводить до психотравм дорослих та дітей, а інколи і до трагічних наслідків.

Мета статті – системно описати психологічні особливості процесу адаптації дитини в новій сім'ї, виокремити чинники, які мають потенціальний позитивний вплив на психічний розвиток дитини та сприяють задоволенню її соціальних потреб.

Теоретичні засади дослідження. Важливим соціальним середовищем для розвитку дитини як особистості виступає сім'я. Вона є не тільки особливим мікросоціумом, але й одночасно первинною природною формою виховного впливу на дітей. Родина є одним із найважливіших інститутів соціалізації, що перетворює дитину з біологічної істоти на соціальну, виховує у неї загальнолюдські цінності, моральні і культурні норми поведінки. В сім'ї дитина навчається пристосовуватися до оточуючого світу, вибудовувати свої відносини, проявляти емоції та почуття. Саме в сім'ї найкраще реалізується індивідуальний підхід до їх розвитку як особистості. Дітям, що виховуються у інтернатних закладах, вищезазначене дається важко. Головна мета у інтернаті – щоб вихованці були нагодовані, здорові, не здійснювали правопорушень та мали можливість навчатися. Починаючи з повоєнних праць Д. Боулбі, М. Ейнсворта, в психологічній літературі утвердилась ідея, що інтернатна система опіки, хоч і забезпечує вирішення найважливішої проблеми фізичного виживання дітей в умовах відсутності турботи біологічних батьків, проте є далеко не оптимальною для ефективного здійснення процесу їхньої соціалізації. Така думка викладена та доведена у працях вітчизняних науковців (Т. Бевз, Л. Волинець, М. Дубровіна, М. Лисіна, А. Прихожан, В. Толстих, С. Мещерікова).

У психологічній науці поняття "адаптація" використовується як у вузькому, так і в широкому розумінні. В першому випадку її розглядають як пристосування до середовища, тобто як першу фазу особистісного становлення індивіда, який інтегрується в соціальну сферу суспільства (В. Г. Асеев, О. М. Жмиріков та ін.). В другому випадку, як в дослідженнях Ж. Піаже, так і після них, адаптація розглядається в єднанні взаємообумовлених і протилежно спрямованих процесів (акомодації та асиміляції) врівноваження суб'єкта із середовищем (А. Д. Андреева, Г. О. Бал, П. Б. Березін, Ю. К. Суботін та інші).

Акомодація – це процес пристосування інтеракції суб'єкта з пізнанням вимог, які висуває об'єктивний світ. Асиміляція підкреслює відтворення суб'єктом у його пізнавальній активності певних характеристик об'єкта пізнання. Отже, у процесі соціалізації змінюється і сам суб'єкт пізнання, накопичуючи пізнавальний досвід. Тому період адаптації дитини у сім'ї усиновителів можна розглядати як набуття дитиною нового соціально-психологічного статусу, оволодіння тими чи іншими соціально-психологічними ролями. У зв'язку із чим період адаптації дитини у новій сім'ї називають процесом несвідомого формування навичок та правил соціального існування (О. Г. Асмолов, О. М. Леонтьєв, М. О. Свірідов та ін.).

Поява некровної дитини у сім'ї являє собою складну динаміку утворення нової сімейної системи, в якій виокремлюються свої етапи і кризові ситуації. (В. Н. Ослон, А. Б. Холмогорова). У дослідженнях О. К. Миневиц [5, с. 33] прослідковано, що сім'я в процесі змін, може вернутись на ранню модель свого функціонування (механізм "регресії"), або зупинитись у своєму розвитку на певному етапі (механізм "фіксації"), що викликає сімейні проблеми. Напруження у сімейних відносинах не дає можливості дітям вдало адаптуватися і, як наслідок, перешкоджає повноцінному проходженню процесів соціалізації. Адаптація усиновленої дитини є одним із найголовніших етапів входження дитини у сім'ю, яку вважають первинним інститутом соціалізації дитини (Є. А. Аркін, І. С. Кон, М. І. Лисіна, Г. М. Бевз, А. О. Реан, Я. Л. Коломинський та інші).

Отже, сім'я для усиновленої дитини стає не тільки джерелом та умовою розвитку її психіки, розширення знань і уявлень про оточуючий світ, але і першою моделлю наслідування в даному суспільстві соціальних відносин. Успішна адаптація в сім'ї усиновленої дитини сприяє засвоєнню традицій, культури, соціального досвіду, системи соціальних зв'язків і відносин. В результаті чого дитина стає соціально адаптованою не тільки в сім'ї, але і за її межами, що дає можливість вдало адаптуватися до оточуючого суспільства вулиці, школи, роботи, а в подальшому і власної сім'ї. В дослідженнях О. К. Миневиц показано, що адаптація в системі сімейних відносин є одним із головних психологічних механізмів зародження і розвитку феномена соціальної адаптації в цілому [4, с. 36]. Враховуючи принципи психологічного детермінізму С. Л. Рубінштейна, можна сказати, що зовнішні причини адаптації до сім'ї завжди діють тільки опосередковано – через внутрішні умови розвитку особистості дитини [7]. Сімейні норми інтегрують в індивідуальний простір особистості дитини, закріплюються та реорганізуються у відповідності із особистісними намірами, перевагами, можливостями.

Досвід подружніх пар, що усиновили дітей і вдало пройшли етап адаптації, свідчить що одні і ті ж сімейні ситуації по-різному сприймаються, переживаються як дітьми, так і батьками. Не випадково К. Г. Юнг підкреслював, що події для дитини являються не такими, якими вони є насправді, а такими, якими вона їх бачить [8, с. 316].

З метою встановлення результатів з ефективної взаємодії між дітьми у сім'ї І. А. Дідук у своїх дослідженнях використовувала методику "Малюнок сім'ї", що і сприяло з'ясуванню психологічного мікроклімату у сім'ях. Для виявлення особливостей емоційної взаємодії дітей у сім'ї використовувався тест сімейних стосунків Антоні-Бене ("Гра у поштаря"). Аналіз впливу сиблінгової взаємодії на уявлення про себе в адаптаційний період у новій сім'ї, де ще є діти, виявив загальну тенденцію розвитку самосприйняття дітей. Визначальним в типах взаємодії між зведеними братами (сестрами) є характер самооцінних ставлень та спрямованість на інших у спілкуванні.

Вдалий адаптаційний процес дитини та її подальша соціалізація залежить від різних факторів: віку дитини і батьків, наявності у сім'ї біологічних дітей, бабусь та дідусів, соціального оточення сім'ї (сусідів, колег по роботі, вихователів садочку, вчителів школи, тощо) і сприйняття ними процесу усиновлення.

Науковцями (М. М. Бахтін, М. Бубер, А. У. Хараш та ін.) виділено 5 способів встановлення взаємодії. Це конкуренція, пристосування, компроміс, ігнорування та співпраця. Зазначена взаємодія дає можливість повноцінно пережити усиновленою дитиною різні відчуття, як приємні, так і навпаки, але головне сприяти усвідомленню того, що у неї є брати чи сестри (бабусі та дідусі), та навчитися рахуватися з іншими членами сім'ї.

О. К. Миневиц у своїх дослідженнях виділила декілька стратегій що забезпечать вдалу адаптацію дітей та батьків у майбутній сім'ї:

- стратегія міжособистісної ідентифікації, що являє зіставлення себе із іншими членами сім'ї за особистісними якостям характеру;
- уподібнення як стратегія, що передбачає повторення деяких особистісних якостей батьків усиновленими дітьми;
- взаємодія, що направлена на об'єднання зусиль сім'ї, інтеракцію батьків з дитиною;
- компенсація, що передбачає заповнення недостатніх знань, дитини, її соціалізацію і ресоціалізацію.
- стратегія зближення – це дії, направлені на скорочення дистанції між дітьми і батьками, встановлення довірливих відносин, симпатії та прихильності [5, с. 48].

Названі стратегії забезпечать вдалу адаптацію усиновлених дітей та батьків у новоствореній сім'ї.

На підставі узагальнення вищенаведених теоретичних положень, а також накопичених знань досвіду роботи спеціалістів з охорони дитинства управлінь освіти і науки (в минулому), задокументованого в матеріалах роботи Центру з усиновлення дітей при МОН України, нами сформульовані рекомендації щодо успішної адаптації дітей в умовах функціонування сімей усиновителів.

По-перше, не варто ізолювати усиновлену дитину від побуту, що може налякати дитину і знову нагадати середовище дитбудинку чи інтернату. Дитина повинна відчувати себе повноправним членом сім'ї. Обов'язково треба в процесі ознайомлення з предметами побуту підкреслити правила безпеки їх використання (пральною машиною, праскою, феном чи плитою, тощо). В залежності від віку дитини можна проводити екскурсії по квартирі в формі гри. Найпростіший спосіб уникнути неприємностей та зберегти гарні стосунки – завчасно сховати ті предмети, які особливо дорогі, корисні для дитини речі розкласти на видних місцях. Потрібно з'ясувати разом із дитиною, що її цікавить, показати, як можна цим користуватися, дати можливість спробувати ним користуватися, після чого показати, де воно зберігається. Слід намагатися задовольнити її допитливість: про все, що викликало інтерес, розказати, показати, щоб не дати погаснути розбудженому пізнавальному інтересу [9, с. 286].

По-друге, оскільки дитина у дитячому закладі дотримувалась відповідних правил, мала відповідний розпорядок дня, свої сформувала звички, з першого дня її потрібно познайомити з основними правилами поведінки у новій сім'ї. Важливо привчати дитину до розпорядку, праці і відпочинку, режиму харчування, гігієни, оскільки обговорення будь-яких правил чи заборон чогось може викликати у дитини образ, протест, агресію, тому варто використовувати певні моделі розмов та знайомств дітей. Наприклад, зайшли у ванну – поговорили про те, що там є і для чого воно призначено, де що стоїть, що дитині можна брати самій, а про що краще запитати у дорослих. Одночасно можна провести розмову про найближчий вечір і завтрашній ранок, як наприклад: "Тато у нас встає першим – в шість годин, бо рано їде на роботу, він вмивається першим. До речі, ось це його бритва. Тобі поки ще рано нею користуватися, але якщо тобі цікаво, як вона працює, то попроси тата, і він у вечері тобі обов'язково покаже. В шість тридцять встаю я – роблю зарядку, приймаю душ та йду готувати сніданок. До речі, якщо ти хочеш – можеш встати і зробити зарядку разом зі мною, тоді ти перший підеш до душу. Але є і інший варіант – цю неділю ти поки що не будеш відвідувати дитячий садок (школу), ми з тобою будемо займатися різними справами, відвідувати кіно, ігрові майданчи-

ки, тому ти можеш поспати. Але зарядку все одно тобі прийдеться зробити і потім прийняти душ. Кожного вечора ми з тобою будемо обговорювати плани на наступний день. Ти розповіси, що хочеш зробити, куди піти, а я розповім, про свої плани. Чи влаштовує тебе таке? (Якщо ні, то чому)..."

У період адаптації дитини важливу роль відіграє також і харчування дитини. В дитячому закладі (інтернаті) дитина звикла до відповідного режиму та набору продуктів, тому не слід відразу дитину привчати до нового харчування, а тим більше до солодоців. Помилки можуть проявитися в пориві, агресивних проханнях, маніпулюваннях. Варто з самого початку обговорити, що дитина любить більше, а що у сім'ї заведено їсти, та вибрати "золоту" серединку. Необхідно спільно готувати якусь їжу, спільно накривати на стіл, прибирати посуд, мити його.

Одним із важливих моментів вдалої адаптації є визначення для дитини в новій сім'ї чогось власного, особистого. Ним не може бути звичайна піжама, одяг чи зубна щітка, а виділення більш об'ємного, життєво важного: власного місця за столом, коробки для іграшок (полочки у шафі), куточка чи кімнати. Дитина повинна відчувати, що вона не гість у будинку, а повноправний його мешканець.

Не потрібно перенавантажувати дитину емоційно, влаштовуючи значну кількість екскурсій, відвідувань родичів, друзів тощо, які споглядають на неї як на річ. У дитини може статися емоційне перенавантаження та психологічний зрив. Крім того, сім'я повинна пам'ятати, що дитина – це особистість, яка має свій омріяний ідеал батьків. До ідентифікації з омріяними батьками потрібно іти довго, спільно розв'язуючи різні проблеми конфлікту, поважаючи думку одне одного. Помилковою є тактика "потурання" бажанням дитини, порушення нею заведених порядків, пристосування до її забаганок. Сприяння об'єктивізації психічних переживань дитини, повчання їй рефлексії власних якостей – їх виявленню на практиці, посприяє адаптації до нової сім'ї.

Процес індивідуалізації адаптації дитини передбачає не тільки пристосування дитини до існування в сім'ї, але й розвиток її власних і соціальних потреб їх спрямування, а також переорієнтування. Гармонійна інтеграція процесів соціалізації і індивідуалізації, ресоціалізації призводить до повноцінного пристосування усиновленої дитини до сімейного життя в новій родині. Таким чином, якщо в результаті соціалізації формується соціальний аспект адаптації, то в результаті індивідуалізації – її особистий аспект. Саме адаптація дитини до сімейного життя в єднанні соціальних і індивідуально-особистісних аспектів дає змогу дитині ставати готовою до самовизначення в більш широкому життєвому контексті. Психологічна адаптація дитини до сім'ї стає одним із

провідних факторів її самовизначення в більш широкому життєвому контексті [6].

Кожна дитина, відповідно до її позиції у сім'ї, отримує унікальний особистий досвід. Якщо у сім'ї є інші усиновлені діти чи діти біологічні, то ново усиновлена дитина для самоствердження може проявляти психологічний захист, види якого залежать від її віку, старшинства у новій сім'ї, статі, кількості років, проведених в біологічній сім'ї та інтернатному закладі.

Невипадково І. А. Дідук особливу увагу приділяла питанням впливу контактів дитини із зведеними братами та сестрами (сиблінгами) та набуття дитиною первинного досвіду спілкування і прогнозування рівня її соціальної адаптації, після закритого дитячого закладу (інтернату, дитячого будинку) [3].

Формування уявлень дитини про себе її саморозвиток залежить від усвідомлення нею позитивних і негативних рис власної особистості, які проявляються у структурі взаємодії з братами, сестрами чи іншими членами нової родини.

Розуміння специфіки сиблінгових взаємин І. А. Дідук тісно пов'язала із виявленням їх статево-вікових особливостей, порядку народження дитини (а у випадку усиновлення – порядку усиновлення), вікової дистанції між дітьми. Не менш важливими є соціально-психологічні чинники: емоційні сімейні, взаємини, прихильність членів сім'ї, психологічний клімат у сім'ї, ціннісні орієнтації і рівень культури її дорослих членів, ставлення батьків до дітей тощо. Сукупність цих чинників і визначає психологічну позицію дитини в процесі адаптації до сім'ї.

Саме в адаптаційний період позитивна підтримка та увага з боку членів сім'ї (братів, сестер, бабусь та дідусів тощо) сприяє становленню і формуванню позитивного образу "Я" в усиновлених дітей та розвитку у них емоційної сфери. Тому різноплановість та емоційна багатогранність взаємин між дітьми в сім'ї визначають прийняття ними як позитивного, так і негативного образу "Я". Психологи-науковці (Н. М. Авдєєва, О. О. Бодальов, М. Й. Боришевський, М. І. Лісіна, К. Роджерс, С. Л. Рубінштейн та ін.) підкреслюють вплив на становлення образу "Я" дитини, насамперед, емоційних контактів з членами сім'ї.

У зв'язку із особистісною адаптацією в сім'ї у дитини починає формуватися нове почуття – дорослості. Усиновлені діти (прийомні) починають усвідомлювати, що їх самоствердження значною мірою залежить від відчуття сімейного благополуччя. В результаті соціалізації формується соціальний аспект адаптації (я – соціальне оточення), а в результаті індивідуалізації – її особистісний аспект (я – моя сім'я) [5, с. 39].

Адаптація дитини у сім'ї завжди буде пов'язана із вибором життєвих цінностей. Характер адаптації значною мірою залежить від змісту

і рівня розвитку ціннісних орієнтирів сім'ї. Механізм впливу цінностей на процес адаптації дитини до сім'ї розкривається через вклинення дитини в діалогічне спілкування сім'ї щодо вирішення різних проблем її функціонування – планування бюджету, аналізу досягнень і упущень членів сім'ї, узгодження інтересів щодо відпочинку, надання допомоги чи опіки тощо. В адаптації дітей до сім'ї проявляється розвиток потреб, інтересів і цінностей. Індивідуальна система цінностей дитини і батьків є результатом їх взаємодії, смислотворчого спілкування і виражає ментальність, світогляд, прагнення, взаємини та очікування членів сім'ї. Таким чином, "...система цінностей входить в ядро особистості і виступає в якості світогляду основи всіх сфер і аспектів її життєдіяльності..." [4, с. 92].

Емоційне сприйняття дитиною стосунків з батьками, її почуття впливають на характер та динаміку її інтеграції в структуру сімейних відносин. Л. С. Виготський відмічав, що природа свідомого життя влаштована таким чином, що індивід відкликається на все емоційно, що є цінним для розвитку його почуттів і сприяє тому, що дитина різні свої справи вирішує у взаємодії із батьками. Тобто, що в міру адаптації у сім'ї дитина все більш і більш починає усвідомлювати себе органічною частинкою. Індивідуальні риси особистості дитини все більше поєднуються в її самосвідомості з цінностями батьків, вона починає асимілювати їх погляди, настановлення.

У процесі адаптації дитини до сім'ї формується система особистих цінностей і смислів. В даному процесі актуальним є осмислення та розуміння дитиною свого статусу в сім'ї і зіставлення себе, як індивідуума, з довкіллям і соціумом в цілому. Тому адаптація дитини до нової сім'ї являє собою взаємоспрямований процес міжособистісної ідентифікації, уподібнення, взаємодію, компенсацію і зближення членів сім'ї, що в подальшому забезпечує єднання дорослих і дітей, взаєморозуміння і взаємопідтримку в сімейних відносинах.

Висновки. Отже, для ефективної адаптації дітей у сім'ї необхідно простежувати стратегію їх входження у нову родину, тобто визначати низку певних взаємодій дитина-сім'я, які будуть спрямовані на досягнення мети успішної сімейної адаптації.

Для ефективної адаптації дітей до сім'ї після усиновлення ми, услід за О. К. Миневич, виокремили стратегії, що забезпечать успішну адаптацію усиновлених дітей до сім'ї: стратегія міжособистісної ідентифікації; уподібнення; взаємодії; компенсації та зближення.

Адаптація усиновленої дитини до нових умов життя відбувається в контексті індивідуалізації особистості. Процес індивідуалізації дитини передбачає її пристосування до існування в сім'ї, спираючись не

тільки на потреби сім'ї, але і враховуючи особисті потреби, мотиви та інтереси. І лише гармонійна інтеграція процесів соціалізації й індивідуалізації приводить до формування повноцінної психологічної адаптації усиновленої дитини до сімейного життя.

У адаптаційний період підтримка усиновленої дитини та увага з боку членів сім'ї (батьків, братів, сестер, бабусь та дідусів тощо) сприяє становленню і формуванню об'єктивного образу "Я".

ЛІТЕРАТУРА

1. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды : в 2-х томах. – Т. 1 / Б. Г. Ананьев ; под. ред. А. А. Бодалева и др. – М., 1980. – 232 с.
2. Выготский Л. С. Психология подростка : собр. соч. в 6 т. / Лев Семенович Выготский. – Т. 4. – М. : Педагогика, 1984. – 242 с.
3. Дідук І. А. Взаємини між дітьми в сім'ї як чинники їх психосоціального розвитку : дис. на здобуття ступ. канд. псих. наук за спец. : 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / Інна Анатоліївна Дідук. – К., 2001. – 157 с.
4. Дубровина И. В. Современные аспекты адаптации / И. В. Дубровина. – Новосибирск : Наука, 1980. – 127 с.
5. Миневиц О. К. Социально-психологические условия адаптации детей в приемных семьях : дисс. на соискание степени канд. псих. наук по спец. : 19.00.05 "Социальная психология" / Ольга Константиновна Миневиц. – Тамбов, 2009. – 206 с.
6. Миневиц О. К. Типологические подходы в проблеме изучения приемной семьи / О. К. Миневиц // Семья на современном этапе развития российского общества: проблемы и перспективы : сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции. – Воронеж, 2008. – С. 202-205.
7. Рубинштейн С. Л. Человек и мир / С. Л. Рубинштейн // Проблемы общей психологии. – М.-СПб. : Питер, 2003. – С. 281-426.
8. Юнг К. Аналитическая психология / Карл Юнг. – М., 1995. – 316 с.
9. Співак В. І. Особливості входження дитини у нову родину / В. І. Співак // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка ; Інституту психології ім.Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А.Онуфрієвої. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. – С. 280-290.